

ЕКОЛОГІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ДУХОВНА ЯКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

2005 р., Л.І. Білик

*кандидат біологічних наук, доцент,
завідувач кафедри загальної екології та природокористування
Черкаського державного технологічного університету*

Екологічну відповідальність ми визначаємо, як духовну якість особистості, що виражається у ставленні до оточуючого середовища, як частини себе. Це означає, що екологічно відповідальна людина ніколи не завдаватиме шкоди природі, якщо вона не хоче зашкодити собі. Саме духовність і відповідальність суттєво відрізняють людину від усього тваринного світу, яким керують біологічні інстинкти (інстинкт самозбереження, продовження роду). Людина піклується про себе, свою сім'ю, а отже повинна дбати і про дім, у якому вона живе, про природу, з якою вона нерозривно пов'язана.

Близьким до екологічної відповідальності є поняття "екологічна духовність", під яким ми розуміємо гармонію людини з природою. Рушійною силою в практичному процесі злиття людини з природою виступає прагнення до усунення протиріччя між існуючим рівнем гармонії (у внутрішньому та зовнішньому світі) і рівнем гармонії, що суб'єктивно визначений, як ідеальний. Досягнення цього ідеального рівня обумовлює спрямованість особистості на самовдосконалення, розширення власних можливостей для принесення користі природі, отже, й собі. Для такої особистості життєво важливими смислами Буття стає самопізнання (самоусвідомлення), пізнання світу, творчість, спрямована як на покращення світу, так і на самовдосконалення. У структурі особистості активізуються перш за все такі компоненти, як спрямованість та самосвідомість, що закріплюються на емоційно-почуттєвому рівні та обумовлюють орієнтацію і потребу у відповідній діяльності.

Усвідомлення єдності Буття є надзвичайно важливим для формування духовності людини. Воно сприяє розумінню взаємозв'язків людства і всіх живих істот, допомагає розумінню власної ролі у єдиному організмі Всесвіту. Виходячи з визначення духовності, та розглядаючи явище усвідомлення єдності Буття на індивідуальному рівні, як результат складного і суперечливого процесу розширення екологічної духовності особистості, маємо відповіді на питання: що обумовлює прагнення людини до усвідомленої відповідальності, на які найважливіші етапи процесу розширення свідомості і поведінки ми можемо спиратися у формуванні власної відповідальності людини за охорону та збереження довкілля.

Зрозуміло, що егоцентризм і самоствердження, що лежать в основі деструктивної поведінки людини в природі, є наслідком первинного інстинкту самозбереження, самовиживання. Якщо людина залишається на цьому рівні протягом подальшого життя, то вона буде егоїстом не лише серед людей, але й споживачем, руйнівником у природі.

На другому, вищому рівні відповідальне поведіння людини у природі зростає завдяки турботі про найближчих людей – батьків, рідних, дітей. Для цього рівня пріоритетними цінностями та потребами є цінності та потреби власної сім'ї. На цьому рівні характерне споживацьке ставлення людини до природи.

Подальшому розширенню екологічної духовності сприяє розуміння того факту, що її особисте життя та життя її сім'ї тісно пов'язане з життям народу, рідного краю. Завдяки усвідомленню цього факту, людина дозріває до розуміння певної екологічної активності. Її не перестають хвилювати сімейні чи особисті цінності, однак у разі потреби людина може відсунути їх на другий план. До названого рівня дістаються далеко не всі. На цьому рівні людина виступає все ще споживачем природних багатств.

Наступний, четвертий рівень, це рівень здатності до розуміння єдності людини з природою, усвідомлення себе органічною часткою природи, переконання у тому, що без здорової природи людина вижити не зможе. Цей рівень свідомості визволяє людину із замкнутого кола протистояння “я – природа”, “друзі – вороги”. Це рівень готовності активно допомагати природі.

Людина не відокремлена від природи, космосу, планетарного життя. Всі космічні процеси безпосередньо впливають на природу і людство і розуміння та переживання цього факту розширює свідомість до космічного, духовного масштабу. Цей рівень свідомості людини характеризується розумінням, що Всесвіт теж єдиний організм, а Земля з усіма істотами – його невід'ємна частина. З цього випливає і відповідне відношення до буття, до всіх живих істот, як до самого себе. Цікавим історичним фактом є те, що більшість високодуховних особистостей були вегетаріанцями, відмовляючись тим самим від участі у акті вбивства своїх братів по планеті. Цей рівень засвідчує єдність людини з усім організмом Всесвіту. На цьому рівні людина усвідомлює свою співпричетність, власну відповідальність.

Сутнісна відмінність між визначеними рівнями полягає у пріоритеті та сформованості цінностей, у спрямованості прагнень та потреб людини: на нижчому рівні потреби спрямовуються на себе, незважаючи на потреби природи (інстинкт самозбереження, деструктивність, агресія), а на найвищому – людина отримує радість і задоволення від єднання з природою і відчуття гармонії.

Можемо зробити наступні висновки :

- процес духовного розвитку тісно пов'язаний з процесом розширення свідомості особистості, розвитком її готовності до захисту природи та активним особистим ставленням до охорони довкілля;
- рушійними силами цього процесу є прагнення людини до гармонії, єдності з природою і єдності з Буттям (Всесвітом), а також усвідомлення того факту, що руйнація довкілля створює пряму загрозу життю;
- власна причетність, екологічна відповідальність, як духовна якість тісно сполучається і віддзеркалюється у моральній, екологічній спрямованості особистості.

Духовна сфера зрілої особистості – громадянина містить у собі цілу низку якостей – цінностей і ціннісних орієнтацій: утвердження у міжлюдських стосунках гуманних начал: доброти, справедливості, толерантності, щирості, сумлінності, власної гідності, взаємоповаги, відповідальності, принциповості; непримиренне ставлення до фальші, цинізму, лицемірства, підлабузництва, лінощів та неробства і пов'язаного з цим паразитичного існування, утриманства; працелюбство, утвердження гармонійних стосунків з природою.

На таких підставах ми вибудовуємо багаторівневу модель духовної особистості, беручи за основу екологічну спрямованість людини. Саме ця риса, на наш погляд, найбільше визначає, як, у якому напрямку і якими темпами будуть формуватися екологічні духовні цінності та орієнтації.

Екологічна спрямованість виражається через конкретні складники:

- зацікавленість інформацією екологічного характеру;
- сформованість почуття гармонійної єдності з природою;
- прагнення захистити природу;
- прагнення до участі в природоохоронних заходах;
- схильність до активного пошуку шляхів виходу з екологічної кризи;
- усвідомлення власної причетності до створення кризового стану у природі;
- постійна готовність екологічного спрямування;
- особиста відповідальність до охорони довкілля.

Одним з головних питань, які треба практично вирішувати, формуючи духовні цінності та орієнтації у студентів, є питання про визначення, складників, що входять до системи екологічної духовності.

Визначимося з рівнями екологічної духовності, оскільки духовності одного рівня у всіх людей бути не може. На наш погляд, духовність людини – це не просто її характеристика, а констатуюча особливість: духовне не просто властиве людині поряд з тілесним і психічним. Духовність – це те, що відокремлює людину, що властиве тільки їй і їй одній. Це якість, завдяки якій людина переборює зв'язану з її фізичною організацією обмеженість і розкриває, реалізує свою родову сутність. Лише духовність дає можливість

виміряти ріст кожної людини, перевершити потребу простого виживання, жити у відповідності з законами природи.

Екологічна духовність – це якість, яка характеризує вищий рівень розвитку людського в людині, вищий рівень розвитку її екологічної свідомості. Проте, ступінь усвідомлення цього взаємозв'язку може бути різним, що дозволяє говорити про різні рівні розвитку екологічної духовності людини.

Слідом за багатьма дослідниками, ми виділяємо три рівні розвитку екологічної духовності людини: високий, середній, низький.

Низький рівень характеризується байдужістю. Людина практично не усвідомлює свого зв'язку з природою. Вона пов'язана з природою в тому розумінні, що остання дає можливість жити, дихати, їсти, розмножуватися тощо. Найхарактерніша ознака цього рівня – споживацьке ставлення до природи. Більшість людей, на жаль, природа цікавить лише настільки, наскільки вона здатна йому щось дати. Основний мотив, що діє на споживацькому рівні, є мотив вигоди. Отже, для низького рівня розвитку екологічної духовності характерною ознакою є непричетність: сприймання природи – як оточення, з якого можна мати користь ставлення до природи – споживацьке.

Середній рівень характеризується причетністю. Людина цього рівня частково усвідомлює свій взаємозв'язок з природою, який обмежується рамками раціонального. Людина пов'язана з природою силою свого розуму, який допомагає вивчити, пізнати все навколишнє на раціональному рівні.

Отже, для середнього рівня розвитку екологічної духовності характерною ознакою є співпричетність: сприймання природи – реалістичне; ставлення до природи – усвідомлення її значимості.

Високий рівень характеризується відповідальністю. Людина цього рівня не лише повно усвідомлює свій зв'язок з природою, але й як господар природи відповідає за її збереження. Тут має місце цілісне сприймання природи і себе у природі таким, який він є, з усіма його проблемами і несподіванками. За Е. Фроммом цілісне світосприймання – це таке сприймання, коли людина бачить не тільки зовнішню, явну сторону навколишнього, але і проникає за межі баченого в його сутність і мисленим поглядом бачить небачене, бачить перспективу явленого світу. Отже, для високого рівня розвитку екологічної духовності характерною ознакою є відповідальність: сприймання природи – цілісне; ставлення до природи – активний захист.

На низькому і середньому рівнях становлення духовних цінностей особистості, ступінь усвідомлення нею свого взаємозв'язку зі світом ще не достатній для того, щоб говорити про сформованість духовних цінностей. Лише на третьому, високому рівні духовні цінності особистості стають її якістю, перетворюючись на особисту причетність і відповідальність.

Виходячи з цього ми виділяємо дев'ять послідовно зростаючих рівнів сформованості екологічної відповідальності, тобто кожен з виділених рівнів становлення екологічної духовності ділимо ще на три підрівні. Це дозволяє досить повно і точно виділити характерні ознаки сформованості кожного рівня та розглядати їх як критерії сформованості при діагностуванні. Опис кожного рівня є одночасно критерієм його досягнення.

Перший рівень. Студенти, які перебувають на цьому рівні не можуть самостійно відтворити знання; не розкривають головну ідею прочитаної інформації (сповіщення); до самоконтролю не вдаються. Вони не здатні ні до виявлення проблеми, ні до самостійного формування гіпотези, не спроможні побачити, поставити або розв'язати проблему будь-яким способом. Не володіють способами розв'язання задач. Задачі розв'язуються (якщо таке трапляється) в основному варіативно. Здатні виконати окремі пункти алгоритмів. Про творчий підхід до якоїсь діяльності не може бути й мови. Студенти, які перебувають на цьому рівні, професійно не зорієнтовані, у професійному зростанні не зацікавлені, екологічно безпорадні. Моральність низька, власної активності не проявляють, особисту причетність до охорони довкілля заперечують. Превалює деструктивний спосіб мислення та екологічної поведінки.

Другий рівень. Відмічається виникненням нестійкої орієнтації на засвоєння способів здобування знань. Використовуються способи розв'язання завдань, знайдені в рамках першого рівня, використовуються однотипні завдання, мають місце спроби удосконалювати способи розв'язання завдань, але застосування нових знань носить лише репродуктивний характер. До самоконтролю вдаються епізодично. Не можуть усвідомити навіть прості (просто сформульовані) проблеми. Мають дуже непевне уявлення про свою майбутню професійну діяльність, вимоги до неї. Свою майбутню діяльність уявляють на рівні закликів і гасел. Моральні орієнтири не встановлені, відповідальності за охорону довкілля не демонструють, власної активності не проявляють, особисту причетність до охорони природи заперечують.

Третій рівень. Студенти, які на ньому перебувають, можуть сприймати проблему, сформульовану викладачем, але дещо сповільнено; не завжди можуть сформулювати гіпотезу; при спільному розв'язанні проблемних завдань користуються методом аналогій; сповільнене сприймання теоретичних понять, залежностей; без допомоги не можуть встановити причинно-наслідкові зв'язки понять, їх логічну обумовленість. Засвоєння знань відбувається на рівні відтворення, а їх використання – за зразком. Вміння виділяти головне проявляється у сприйманні і відтворенні поряд з другорядною інформацією елементів основного змісту. Наявні самостійні міркування (аналіз задачі) з метою пошуку шляху розв'язання, наявні деякі способи застосування теорії на практиці. Відбувається розмежування

діяльності на практику і теорію. Соціальні й моральні орієнтації не визначені, відповідальності за охорону довкілля на себе не беруть, власну причетність до забруднення довкілля заперечують, власної активності не проявляють.

Четвертий рівень. У студентів, які на ньому перебувають, проявляється орієнтація на оволодіння професійними знаннями, способами пізнавальної діяльності. Студенти сприймають загальний зміст повідомлення, відтворюють головну ідею через доповнюючі і деталізуючі її положення. Виділяють головне у наступній діяльності, можуть поставити мету. Здатні проводити розчленування складного цілого на частини, виділення властивостей, зв'язків, відношень, частин, головних і другорядних ознак предметів і явищ. Професійна зацікавленість зростає під впливом навчання і після періоду безплідних вагань і пошуків студенти прагнуть урізноманітнювати форми діяльності і самоконтролю, але не завжди враховують специфіку матеріалу. Починають замислюватися про майбутнє. Моральні орієнтири набувають скерованості, починають декларувати власну відповідальність за охорону довкілля, але особливої активності не проявляють, на запитання – чи готові докласти власних зусиль до природоохоронної роботи – відповідають заперечно.

П'ятий рівень. На цьому рівні перебувають студенти, що вміють розв'язувати складні типові завдання. Засвоєні знання відтворюють і застосовують для розв'язання нових завдань, але переважно за відомим алгоритмом. Проявляють інтерес до самоосвіти. Інтелектуальний розвиток здійснюється у напрямку розуміння проблем, прагнення їх усвідомити. Моральні орієнтири набувають скерованості, починають декларувати власну відповідальності за охорону довкілля, але особливої активності ще не проявляють.

Шостий рівень. Характеризується постійною орієнтацією на вдосконалення способів пізнавальної діяльності. Студенти, які перебувають на цьому рівні, систематично займаються самоосвітою, засвоєні знання використовуються у змінній ситуації і для розв'язання завдань напівтворчого характеру. Даний рівень характеризується спроможністю студентів повторювати стандартні способи розв'язання завдань, проявляти прагнення до розв'язання нестандартних завдань, проводити аналіз власних дій. З'являються елементи творчості за готовими зразками, тобто використання відомих підходів у дещо змінених умовах. Моральні принципи набувають стійкості, студенти усвідомлюють власну відповідальність за охорону довкілля, починають проявляти активність. На запитання “Чи готовий докласти власних зусиль до природоохоронної роботи?” відповідають ствердно, але додають – “за певних умов”.

Сьомий рівень. Ініціатива спирається на теоретичну відповідність нижчих рівнів. Відбувається переорієнтація на “цілі-мотиви”. Відмічається

індуктивний підхід до розв'язання завдань (узагальнення окремих випадків). У більшості випадків сприймають і відтворюють головну інформацію у складних навчальних текстах. Здатні розв'язувати нестандартні задачі, можуть побачити і сформулювати проблему, залучаючи до цього необхідні методи, здійснюють самоконтроль у відповідності з цілями і завданнями роботи. Розширюють свій кругозір, займаються самовихованням. Комунікативні. Даний рівень характеризується наявністю більш широкого кола опорних знань, умінь з різних аспектів своєї майбутньої професійної діяльності. Моральні принципи стабілізовані, позитивні, усвідомлюють власну причетність до охорони довкілля, проявляють активність, готові брати на себе відповідальність за збереження довкілля.

Восьмий рівень. Характеризує ступінь оволодіння професійними знаннями, на якому студенти набувають здатність трансформувати вихідні відомості настільки, що їм стають посильними будь-які завдання. Діяльність набуває частково-пошукового характеру. Студенти самі можуть виділити головні поняття, встановити логічні взаємозв'язки між ними, причинно-наслідкову обумовленість. При постановці питань до теми формулюють запитання як репродуктивного, так і проблемного характеру. Ставлять нові завдання, що виходять за межі запропонованих викладачем. Використовують дедуктивний підхід до розв'язання задач. Спостерігається високий рівень рефлексії, що забезпечує продуктивне розв'язання задач і перенесення способу розв'язання на новий клас задач. Моральні принципи стабілізовані, позитивні, усвідомлюється власна причетність до охорони довкілля, готовність брати на себе відповідальність.

Дев'ятий рівень. Характеризується високою здатністю до самостійної творчої діяльності. Можна вважати, що екологічна відповідальність на цьому рівні досягає найвищої сформованості за всіма виділеними компонентами. Цей рівень ми назвали науково-дослідницький, такий, що відповідає найвищому розвитку пізнавальних, творчих і професійних здібностей студентів. Моральні принципи стабілізовані, позитивні. Студенти усвідомлюють свою власну причетність до охорони довкілля, проявляють активність, готові взяти на себе відповідальність. Вони – найактивніші провідники ідей власної причетності і відповідальності серед студентів.

Наведені рівні складають ієрархію: кожний новий рівень бере свій початок у попередньому і створює реальну базу для зародження наступного. Просування студента по цих "ієрархічних сходах" засвідчує його зростання як духовної, екологічно відповідальної особистості.

